IJERST

International Journal of Engineering Research and Science & Technology

www.ijerst.org

ISSN : 2319-5991

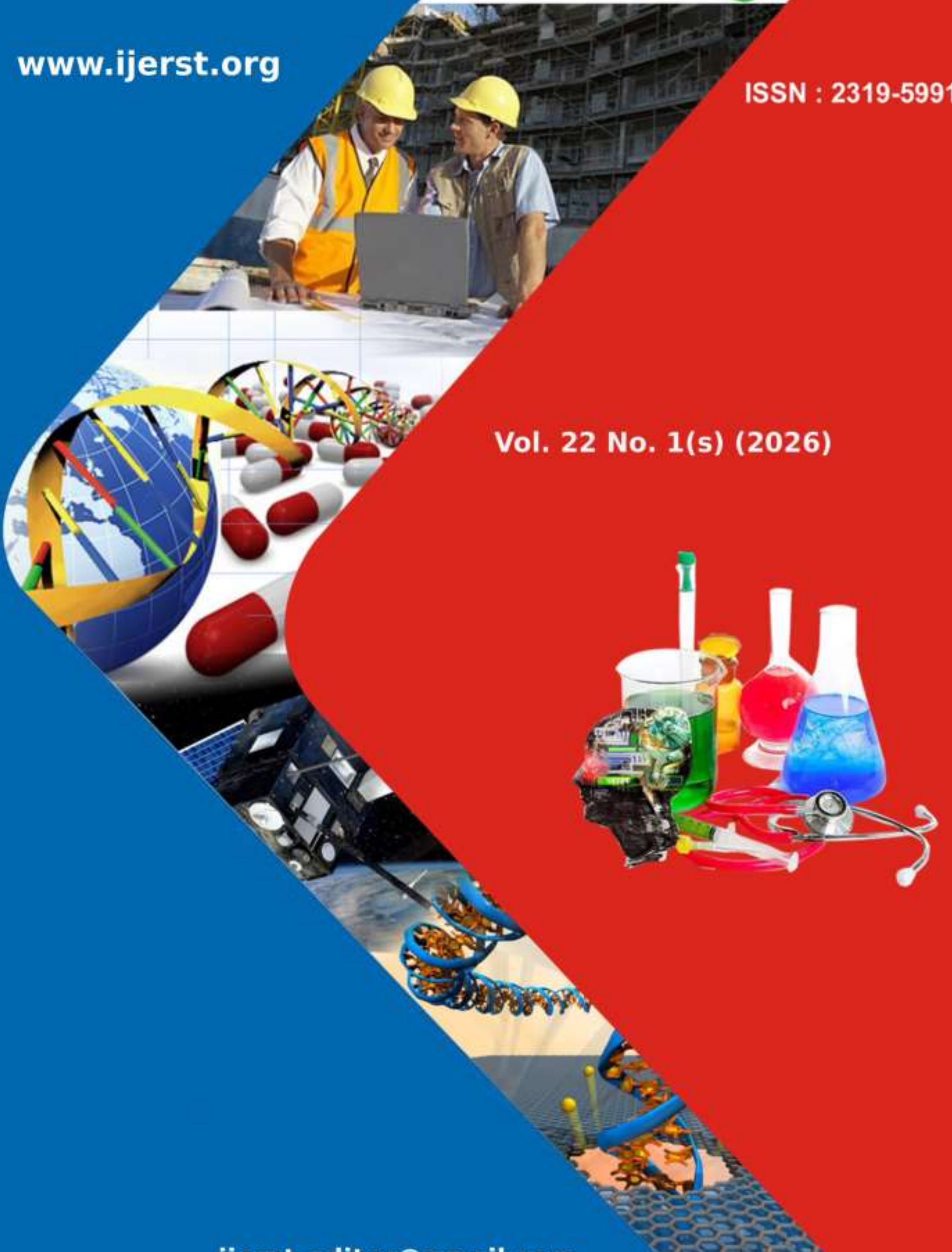

Vol. 22 No. 1(s) (2026)

ijerst.editor@gmail.com

editor@ijerst.com

www.ijerst.com
© 2026 IJERST. All Rights Reserved
Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Research Paper

सत्यशोधकीय पत्रकारिता आणि डिजिटल सार्वजनिक क्षेत्र : 'दीनमित्र' मधील धार्मिक चिकित्सेचा कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) युगातील पुनर्विचार

संशोधक विद्यार्थी – संदीप हरिभाऊ शिरसाठ (इतिहास विभाग व संशोधन केंद्र, न्यू आर्ट्स कॉमर्स & सायन्स कॉलेज [स्वायत्त] लालटाकी रोड अहमदनगर, ता. अहिल्यानगर, जि. अहिल्यानगर) विद्यापीठ – सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

संशोधक मार्गदर्शक – डॉ. नारायण कारभारी म्हस्के (इतिहास विभाग प्रमुख, जिजामाता शास्त्र व कला महाविद्यालय ,ज्ञानेश्वर नगर, भेंडे बु. ता.नेवासा, जि. अहिल्यानगर.)

सारांश

एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकात महाराष्ट्रात उदयास आलेल्या सत्यशोधक चळवळीने धार्मिक अंधश्रद्धा, पुरोहितशाही आणि सामाजिक शोषणाविरुद्ध वैचारिक लढा उभारला. या चळवळीचे प्रभावी माध्यम म्हणून 'दीनमित्र' हे वृत्तपत्र १८८८ ते १९६७ या काळात कार्यरत होते. प्रस्तुत संशोधनात 'दीनमित्र' मधील धार्मिक चिकित्सक विचारांचे ऐतिहासिक व आशय विश्लेषण करून त्यांचे आधुनिक कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) युगातील डिजिटल सार्वजनिक क्षेत्राशी तुलनात्मक पुनर्मूल्यांकन करण्यात आले आहे. 'दीनमित्र' मधील धार्मिक चिकित्सक विचार स्वरूप या मध्ये अभंग,पोवाडे,लावणी,कथा,कादंबरी,अग्रलेख या लेखन साहित्यातून ऐतिहासिक-विश्लेषणात्मक पद्धत, आशय विश्लेषण आणि तुलनात्मक विश्लेषण यांच्या साहाय्याने या अभ्यासात असे आढळते की 'दीनमित्र' ने रुजवलेला विवेकवाद, वैज्ञानिक दृष्टिकोन ,मानवतावाद आणि समतेचा दृष्टिकोन आजच्या अल्गोरिद्मिक माहितीव्यवस्थेत डिजिटल साक्षरता, माहिती-नैतिकता आणि अल्गोरिद्मिक पूर्वग्रह ओळखण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतो. निष्कर्षतः, सत्यशोधकीय धार्मिक चिकित्सा ही केवळ ऐतिहासिक प्रक्रिया नसून आधुनिक डिजिटल लोकशाहीसाठी तत्त्वाधिष्ठित आधार आहे.

शोध संज्ञा: सत्यशोधक चळवळ, दीनमित्र, धार्मिक चिकित्सा, डिजिटल सार्वजनिक क्षेत्र, AI नैतिकता, अल्गोरिद्मिक पूर्वग्रह

1. प्रस्तावना

एकोणिसावे शतक महाराष्ट्रात सामाजिक, धार्मिक आणि वैचारिक परिवर्तनाचे पर्व ठरले. आधुनिक शिक्षणप्रणाली, मुद्रणयंत्राचा प्रसार आणि सामाजिक सुधारणा चळवळींच्या प्रभावामुळे सार्वजनिक चर्चेचे नवे क्षेत्र निर्माण झाले. बहुजन समाजाच्या उन्नतीसाठी उभारलेल्या सत्यशोधक चळवळीने

धर्मातील अंधश्रद्धा, जातीय अन्याय आणि पुरोहितशाहीविरुद्ध संघर्ष केला. या वैचारिक चळवळीचे माध्यम म्हणून दिनबंधू, राघवभूषण ,आंबालहरी, , शेतकऱ्यांचा कैवारी, येवले या सारखे याकाळात अनेक सत्यशोधिक वृत्तपत्रे एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकात उदयास आली. यात दीनमित्र वृत्तपत्राचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे १८८८ ते १९६७ पर्यंत या दीनमित्र वृत्तपत्राच्या माध्यमातून सर्वाधिक प्रमाणात धार्मिक प्रबोधन शेतकरी, कामगार, दिनदलित या बहुजन समाजाला झाले. सत्यशोधक चळवळीशी संबंधित 'दीनमित्र' हे वृत्तपत्र सामाजिक न्याय, स्त्रीशिक्षण, शेतकरी प्रश्न आणि धार्मिक अंधश्रद्धांविरोधी विचार मांडणारे माध्यम होते. या पत्राने सार्वजनिक चर्चेत तर्क आणि चिकित्सेचा आग्रह धरला.अनेक वृत्तपत्रे उदयास आली; त्यामध्ये 'दीनमित्र' चे स्थान विशेष महत्त्वाचे आहे.

आजच्या २१व्या शतकात कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence) आधारित डिजिटल माध्यमव्यवस्थेमुळे माहिती वितरणाची प्रक्रिया अल्गोरिद्मिक झाली आहे. माहितीचे नियंत्रण आणि प्रसार डिजिटल प्लॅटफॉर्म्स व अल्गोरिदमद्वारे होत असल्याने सार्वजनिक क्षेत्राचे स्वरूप बदलले आहे. अशा पार्श्वभूमीवर ऐतिहासिक सत्यशोधकीय पत्रकारितेचे पुनर्मूल्यांकन करणे आवश्यक ठरते.

---

2. साहित्य परीक्षण

सार्वजनिक क्षेत्र (Public Sphere) ही संकल्पना नागरिकांच्या तर्काधिष्ठित चर्चेवर आधारित आहे. आधुनिक डिजिटल माध्यमांमुळे हे सार्वजनिक क्षेत्र आभासी (Virtual) स्वरूपात परिवर्तित झाले आहे. काही अभ्यासकांच्या मते डिजिटल माध्यमांमुळे वैचारिक ध्रुवीकरण आणि Echo Chambers निर्माण होतात. AI नैतिकतेवरील आंतरराष्ट्रीय शिफारसीनुसार तंत्रज्ञान मानवकेंद्रित आणि न्यायाधिष्ठित असणे आवश्यक आहे.

सत्यशोधक चळवळीवरील अभ्यासातून दिसते की धार्मिक चिकित्सेचा वापर सामाजिक समतेच्या लढ्यात प्रभावी साधन म्हणून झाला. तथापि, सत्यशोधकीय पत्रकारिता आणि आधुनिक AI नैतिकता यांचा तुलनात्मक अभ्यास अद्याप मर्यादित आहे. प्रस्तुत संशोधन या पोकळीची पूर्तता करण्याचा प्रयत्न करते.

---

3. संशोधन उद्दिष्टे व प्रश्न

उद्दिष्टे

1. 'दीनमित्र' मधील धार्मिक चिकित्सक विचारांचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
2. या विचारांनी धार्मिक सार्वजनिक क्षेत्राची पुनर्रचना कशी केली हे तपासणे.
3. AI-आधारित डिजिटल सार्वजनिक क्षेत्रात या विचारांची उपयुक्तता विश्लेषित करणे.

संशोधन प्रश्न

1. 'दीनमित्र' ने धार्मिक चिकित्सेची कोणती मूलभूत तत्त्वे मांडली?
2. डिजिटल युगातील अल्गोरिद्मिक मध्यस्थीच्या संदर्भात त्या तत्त्वांची पुनर्व्याख्या कशी करता येईल?

4. सैद्धांतिक चौकट

4.1 सार्वजनिक क्षेत्राचे लोकशाहीकरण

'दीनमित्र'ने ग्रामीण व बहुजन समाजात धार्मिक विषयांवर मुक्त आणि तर्काधिष्ठित चर्चा घडवून आणली. यामुळे धार्मिक मक्तेदारीला आव्हान देत सार्वजनिक क्षेत्राचे लोकशाहीकरण झाले.

4.2 डिजिटल सार्वजनिक क्षेत्र आणि अल्गोरिद्मिक मध्यस्थी

आज माहितीचे वितरण अल्गोरिदमद्वारे होते. या प्रक्रियेत माहिती निवड, प्राधान्यक्रम आणि प्रसार हे तांत्रिक प्रणालींवर अवलंबून असतात. यामुळे अल्गोरिद्मिक पूर्वग्रह (Algorithmic Bias) निर्माण होण्याची शक्यता असते.

4.3 धार्मिक मध्यस्थी आणि तांत्रिक मध्यस्थी

ज्याप्रमाणे पारंपरिक धार्मिक संरचनेत पुरोहित मध्यस्थ होते, त्याचप्रमाणे आधुनिक डिजिटल संरचनेत अल्गोरिदम मध्यस्थ म्हणून कार्य करतात. या दोन्ही प्रकारच्या मध्यस्थीची चिकित्सा करणे आवश्यक आहे.

5. संशोधन पद्धती

या संशोधनात खालील पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे:

1. **ऐतिहासिक-विश्लेषणात्मक पद्धत** – 'दीनमित्र'च्या निवडक अंकांचा ऐतिहासिक संदर्भात अभ्यास.
2. **आशय विश्लेषण (Content Analysis)** – धार्मिक चिकित्सा, अंधश्रद्धा विरोध, सामाजिक समता आणि मानवतावाद या श्रेणींमध्ये लेखांचे वर्गीकरण.
3. **तुलनात्मक विश्लेषण** – ऐतिहासिक धार्मिक मध्यस्थी आणि आधुनिक अल्गोरिद्मिक मध्यस्थी यांची तुलना.

6. विश्लेषण

दीनमित्र पार्श्वभूमी व स्थापना :-

महाराष्ट्रात शेतकरी बहुजन समाज, मागासलेल्या वर्गाच्या उन्नतीसाठी महात्मा जोतीराव फुले यांनी सुरू केलेल्या चळवळीत व त्यांनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजात त्यांचे जे निकटचे सहकारी होते. त्यांत कृष्णराव पांडुरंगराव भालेकर व नारायणराव मेघाजी लोखंडे हे दोघे विशेष उल्लेखनीय होते. सुरुवातीला फुले यांनी भालेकरांचे बरेच कौतुक केले. पुढे १८७७ नंतर मात्र दोघांत कुरबूर सुरू झाली.

पण भालेकरांनी सत्यशोधक तत्वाचा कधीही त्याग केला नाही. या चळवळीच्या प्रसारासाठी 'दीनबंधु' हे पहिले सत्यशोधक वृत्तपत्र सुरू करून, मागासलेल्या वर्गातील आय पत्रकार होण्याचा मान त्यांनी मिळविला. 'दीनचंधु' पत्राची माहिती मागे दिलीच आहे. फुल्यांशी संबंध येण्यापूर्वीच भालेकरांचे कार्य सुरू झाले होते. त्या कार्याचा एक भाग म्हणून ते वृत्त पत्राकडे वळले. भालेकरांना जात्याच लिहिण्याची व चोलण्याची हौस होती. यामुळे त्यांचे सार्वजनिक कार्य जसे अव्याहत चालत राहिले, त्याप्रमाणेच नियतकालिके व वृत्तपत्रे चालविण्याचा त्यांचा उद्योग सतत कायम राहिला.

भालेकरांच्या ज्येष्ठ भगिनीचे चिरंजीव गणपतराव पाटील यांच्या पालनपोष-णाचा सर्व भार भालेकरांवरच पडला होता. गणपतराव पाटील हे प्रारंभी शिक्षक म्हणून नोकरी करीत होते. पण भालेकरांच्या उपदेशामुळे त्यांनी नोकरीचा राजीनामा दिला व भालेकरांच्या कार्यात ते मदत करू लागले. पुढे भालेकरांच्याच प्रेरणेने गणपतराव पाटील यांनी १८८८ साली' दीनमित्र' नावाचे मासिक सुरू केले. पुढे काही दिवस साप्ताहिक म्हणूनही ते चालविले. पण ते न जमल्यामुळे पुन्हा मासिकात त्याचे रूपांतर करण्यात आले..मासिक चालविण्यात भालेकरांचा हात पाठीवर असला तरी गणपतराव पाटील हेही चांगले लेखक व कवी होते. शेतकरी वर्गात गणपतराव मराठी लिहिणारा बाका असाच भाषण करणाराही बाका होता, ' असे त्यांच्याविषयी म्हटले जाई. परंतु ८ ऑक्टोबर १८९२ रोजी वयाच्या अवध्या २७ व्या वर्षी गणपतरावांचे निधन झाले व मासिक बंद पडले. पाटील यांचे निधन झाल्यावर, भालेकरांनी आपल्या मुलाला पाटलांच्या विधवेच्या मांडीवर दत्तक दिले. हा मुलगा म्हणजेच 'दीनमित्र 'कार मुकुंदराव गणपतराव पाटील हे होत.'१९१० ते १९६७ या ५७ वर्ष त्यांनी बहुजन समाजांच्या विकासासाठी अविरत कार्य केले.

6.1 विवेकवाद आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन

'दीनमित्र' ने मुहूर्त, कर्मकांड, अंधश्रद्धा आणि पोथीनिष्ठेवर प्रखर टीका केली. तर्क, अनुभव आणि सामाजिक वास्तव यांच्या आधारे धार्मिक संकल्पनांचे पुनर्मूल्यांकन केले. कृष्णराव भालेकर,गणपतराव पाटील,मुकुंदराव पाटील यासह अनेक सत्यशोधक विचारवंतानी दिनमित्र'मधून आपल्या लेखनातून त्यांनी' धर्मातील अंधश्रद्धा, कर्मकांडे आणि पोथीनिष्ठेला प्रखर विरोध केला.दिनमित्रमध्ये कृष्णराव भालेकर यांनी उपदेशपर मुहूर्त, पंचांग, शुभ वेळ यांसारख्या अंधश्रद्धांवर भालेकरांनी कडक टीका केली आहे. वेळ मुहूर्त पाहता विघ्न टाळीता आकाशा। भटजी बोडक्या होती कैशा? (दीनमित्र, डिसेंबर १८८८ ते मार्च १८८९). यांसारखे व्यावहारिक दाखले देऊन मुहूर्ताचे फोलपण दाखवून दिले आहे. कष्टकऱ्यांची शारीरिक, बौद्धिक व मानसिक विपन्नावस्था 'कष्टकरी' या लावणीमधून व्यक्त झाली आहे. त्यांनी धर्माला विज्ञानाच्या आणि तर्काच्या कसोटीवर घासून घेण्याचे आवाहन केले. मुकुंदराव पाटील यांनी पाणाडे आणि देवाडे यांची तुलना करून या दोघांकडून शेतकऱ्यांच्या होणाऱ्या फसवणुकीवर प्रकाश टाकला आहे. पाणी दाखविणारा 'पाणाडी', त्याप्रमाणे देव दाखविणारा 'देवाडी' असा एक नवा शब्दप्रयोग त्यांनी केला आहे. पाणाड्याच्या मर्यादा व लबाडी उघडी पडल्यावर त्यास जनमानसात स्थान राहत नाही. मात्र देवाडी अत्यंत चलाख, सामर्थ्यशाली व धोकादायक असतो. देवाच्या नावाखाली तो लोकांना ठकवतो. अंधश्रद्धा खोलवर रुजवतो. जगभर देवाड्यांचे प्रस्थ असून त्यांच्या नादी हजारो लोक लागले आहेत. देवाड्यांची संत तुकारामांनी घेतलेली हजेरी नमूद करून मुकुंदराव पाटील यांनी 'गप्पाडे, थापाडे' अशा शेलक्या विशेषणांनी त्यांचा समाचार घेतला आहे (दीनमित्र, २५ डिसेंबर १९१२ ते ५ मार्च १९१३) अंधश्रद्धा निर्मूलन आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन म्हणून हे आजच्या काळात उपयोगी आहे.

AI युगात Deepfakes, Fake News आणि माहितीचा दुरुपयोग ओळखण्यासाठी विवेकवादी दृष्टिकोन अत्यावश्यक ठरतो. तांत्रिक उत्तरांवर अंधविश्वास न ठेवता चिकित्सक विचार करणे हीच आधुनिक धार्मिक चिकित्सा ठरते.

6.2 मानवतावाद आणि सामाजिक न्याय

'दीनमित्र' ने बहुजन समाजाच्या सन्मान, समता आणि मानवी हक्कांचा पुरस्कार केला. धर्मापेक्षा माणूस श्रेष्ठ आहे, हा विचार वारंवार मांडला गेला. मानवी मूल्ये आणि नीतिमत्ता (Human Values & Ethics) 'दिनमित्र'ने सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून 'सार्वजनिक सत्यधर्म' मांडला, ज्यात माणुसकी आणि समानतेला सर्वोच्च स्थान दिले होते. कृष्णराव भालेकर यांनी बहुजन, दलित वर्गाच्या मानवी हवकांचे मागणे भालेकरांनी 'अनार्याचे गाऱ्हाणे' या पोवाड्यातून मांडले आहे. (दीनमित्र, सप्टेंबर १८८८) दिनमित्रतील अग्रलेख, कथा, काव्य, कादंबरी, या सर्व लेखनातील विचारामध्ये सत्यशोधक विचारधारा मानवतावादी होती. उदा. तोबा-तोबा या कादंबरीतून मुकुंदराव पाटील यांनी नम्रता हाच खरा धर्म आहे आणि धर्मा पेक्षा माणूस श्रेष्ठ आहे. प्रेमाला धर्माच्या भिंती आडव्या येत नाही हे हे मानवतावादी विचार सांगितले. दिनमित्रतील लेखनातील विचारामध्ये धर्म हा 'माणुसकी' हा होता. AI तंत्रज्ञान वापरताना ते मानवी मूल्यांच्या विरोधात तर जात नाही ना, हे पाहणे हीच खरी आधुनिक धार्मिक चिकित्सा ठरेल. AI प्रणालींतील अल्गोरिद्मिक पूर्वग्रह सामाजिक असमानता पुनरुत्पादित करू शकतात. म्हणूनच तंत्रज्ञान विकासात मानवकेंद्रित आणि न्यायाधिष्ठित दृष्टिकोन आवश्यक आहे. अशा वेळी तंत्रज्ञानाचा वापर करताना मानवी हक्क आणि सामाजिक न्यायाचा विचार कसा करावा, याचे मार्गदर्शन 'दिनमित्र'च्या नैतिक भूमिकेतून मिळू शकते.

6.3 मध्यस्थीची चिकित्सा

ऐतिहासिक धार्मिक संदर्भ	**आधुनिक डिजिटल संदर्भ**
पुरोहित मध्यस्थ	अल्गोरिद्मिक मध्यस्थ
कर्मकांड	स्वयंचलित डेटा प्रक्रिया
धार्मिक अंधविश्वास	तांत्रिक अंधविश्वास
सामाजिक शोषण	डिजिटल मॅनिप्युलेशन

ही तुलना दर्शवते की सत्यशोधकीय चिकित्सा ही आजअल्गोरिद्मिक संरचनेच्या विश्लेषणासाठीही लागू पडते.

6.4 डिजिटल साक्षरता

'दीनमित्र' ने वाचकांना प्रश्न विचारायला आणि परंपरागत अधिकारांना आव्हान द्यायला शिकवले. AI युगात योग्य प्रश्न विचारणे, माहिती पडताळणे आणि स्रोतांची चिकित्सा करणे हीच आधुनिक डिजिटल साक्षरतेची मूळ तत्त्वे आहेत.

6.5. अल्गोरिदमची चिकित्सा:

ज्याप्रमाणे मुकुंदरावांनी कर्मकांडांमागचे अर्थहीनत्व स्पष्ट केले, त्याचप्रमाणे आज आपल्याला AI द्वारे दिल्या जाणाऱ्या माहितीतील पूर्वग्रह (Bias) ओळखण्याची गरज आहे.

6.6 सामाजिक एकता आणि द्वेष निर्मूलन

मुकुंदराव पाटील यांनी जाती-धर्मातील भिंती पाडण्याचे काम केले. AI युगातील महत्त्व: सोशल मीडिया आणि AI अल्गोरिदममुळे अनेकदा विशिष्ट समुदायांप्रती द्वेष पसरवला जातो (Echo Chambers). 'दिनमित्र'ने दिलेला सर्वसमावेशकतेचा विचार आजच्या डिजिटल ध्रुवीकरणाच्या काळात अत्यंत आवश्यक आहे.

---

7. चर्चा

'दीनमित्र' ने धार्मिक सार्वजनिक क्षेत्रात समता, विवेक आणि मानवतावाद रुजवले. आधुनिक डिजिटल सार्वजनिक क्षेत्रात माहितीचा वेग वाढला असला तरी नैतिक दिशादर्शनाची गरज अधिक तीव्र आहे. तंत्रज्ञानाच्या अंधस्वीकाराला आव्हान देत जबाबदार वापराची जाणीव निर्माण करणे हीच सत्यशोधकीय परंपरेची आधुनिक उपयुक्तता आहे.

---

8. निष्कर्ष

'दीनमित्र' ची धार्मिक चिकित्सा ही केवळ धार्मिक सुधारणा नव्हती; ती सामाजिक मुक्तीची प्रक्रिया होती. आजच्या AI युगात अल्गोरिद्मिक माहितीव्यवस्थेमुळे नवे प्रकारचे बौद्धिक व सामाजिक आव्हान निर्माण झाले आहेत.विवेकवाद, मानवतावाद, समता आणि चिकित्सक विचार ही 'दीनमित्र' ने दिलेली तत्त्वे डिजिटल लोकशाही टिकवण्यासाठी अत्यावश्यक आहेत. सत्यशोधकीय परंपरा ही ऐतिहासिक वारसा असली तरी तिचे तत्त्वज्ञान आधुनिक माहिती-नैतिकतेसाठी मार्गदर्शक ठरते. आजच्या AI युगात, जिथे उत्तरं सहज उपलब्ध आहेत, तिथे योग्य प्रश्न विचारणे (Prompt Engineering) आणि मिळालेल्या उत्तराची सत्यता पडताळणे हीच 'दीनमित्र'ची खरी शिकवण ठरते.'दीनमित्र' मधील धार्मिक चिकित्सा ही केवळ ईश्वराविषयीची चर्चा नव्हती, तर ती माणसाला गुलामगिरीतून मुक्त करण्याची चळवळ होती.' दीनमित्र 'मधून केवळ बातम्या दिल्या नाहीत, तर समाजाच्या मानसिकतेवर प्रहार केले. वाचकांना प्रश्न विचारायला शिकवले.व तत्कालीन सामाजिक प्रश्नावर मार्गदर्शक उपाय ही सुचवले. "ज्या धर्मात माणूस माणसाला हीन मानतो, तो धर्म नसून एक मानसिक गुलामगिरी आहे." - हा दिनमित्रचा संदेश आजच्या तंत्रज्ञानप्रधान युगातही तितकाच लागू होतो.

संदर्भ-

प्राथमिक साधने

दीनमित्र मधील १८८८ ते१९६७ याकाळातील निवडक लेख

1. **दीनमित्र, व. १, अं. १, एप्रिल १८८८.**
2 **दीनमित्र, व. १, अं. २, मे१८८८.**

3 दीनमित्र, व. १, अं. ३ जून १८८८.
4.दीनमित्र, व. १, अं. ४, जुलै १८८८.
5. दीनमित्र, सप्टेंबर १८८८
6.दीनमित्र, डिसेंबर १८८८ ते मार्च १८८९.
7.दीनमित्र, २५ डिसेंबर १९१२ ते ५ मार्च १९१३.
8.दीनमित्र, २१ फेब्रुवारी १९२३.
9. दीनमित्र, १२नोव्हेंबर १९२४ ते ०६ जुलै १९२७.
10.दीनमित्र सिल्व्हर ज्युबिली अंक, १९३८, पृ. ४).

1.इंग्रजी साधने

1.Fraser, N. (1990). Rethinking the public sphere. Social Text, 25/26, 56–80.

2.Omvedt, G. (1976). The non-Brahman movement in Western India. Economic and Political Weekly, 11(8), 299–305.

3.Omvedt, G. (2004). Jotirao Phule and the ideology of social revolution. Economic and Political Weekly, 39(44), 4737–4743.

4.Papacharissi, Z. (2002). The virtual sphere. New Media & Society, 4(1), 9–27.

5.Phule, J. (2002). Gulamgiri. (Original work published 1873).

6.Sunstein, C. R. (2001). Republic.com. Princeton University Press.

6.UNESCO. (2021). Recommendation on the ethics of artificial intelligence

2.मराठी साधने

1.तारकुंडे सी. र., ब्राह्मणेतर व मराठे ह्यांच्या चळवळीचा पूर्वेतिहास आणि

मराठ्यांची पूर्वपीठिका, लॉ प्रकाशन, आ. १. पुणे, १९२२ पृ.२२.

2. लेले रा. के., मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, आ.१,१९८४ पृ.५१३

3.रायकर सी., कृष्णराव भालेकर समग्र वाङ्मय, म. फुले समता प्रतिष्ठान, पुणे

आ. १,१९९८.